

що протиправні дії досягають такої критичної маси, яка дорівнює діяльності великих соціальних груп. Але тоді це означає фактичну зміну підстав суспільних відносин, і функція ряду норм кримінального права втрачає своє підґрунтя. Така абстрактна можливість може бути врахована у законодавстві, і перш за все у Конституції, де держава, усвідомлюючи свою відповідальність перед суспільством, брала б на себе зобов'язання щодо збереження засад соціальності, тих самих фундаментальних відносин, які визначають цілісність соціуму.

Надійшла до редколегії 28.11.96

В.Н.Шаповал, канд. філос. наук

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Філософія права є однією з найбільш стародавніх та поважних філософських дисциплін. Коріння її, якщо брати до уваги античну філософську традицію, сягають поглядів досократиків, які вперше порушили проблеми людини, суспільства та їх взаємовідносин. Однак аж до цього часу, коли філософія права стала виключно складною, широкою галуззю філософського знання, остаточної ясності в тому, що саме вважати її предметом, поки що немає. Всі точки зору на цю проблему обертаються навколо того вузлового положення, що предметом філософії права є саме право в його найбільш широкому, узагальнюючому значенні. Та подібна теза породжує багато нових питань: що таке право, які його основні риси в феноменальному та есенціальному плані, як воно існує в світі, як ідентифікувати ті чи інші явища суспільного життя як правові чи неправові, з яким теоретичним інструментарієм підходити до його вивчення? Всі ці, а також багато інших питань не знаходять свого переконливого та ґрунтового вирішення і продовжують хвилювати правознавців, філософів, соціологів, представників інших суспільних наук. Разом з тим, історія філософії права дає змогу простежити, який шлях пройшла теоретична думка, намагаючись дати ті чи інші інтерпретації цим питанням, які труднощі прийшлося долати на цьому шляху, як окреслювалося те бачення предмету філософії права, яке ми маємо в сучасній, плюралістичній філософії.

Право як одне з найважливіших явищ суспільного життя далеко не зразу стало об'єктом філософської уваги. Довгий час воно існувало у вигляді законів, правовідносин та правосвідомості, що витікали з прийнятих у даному суспільстві законів, і ці останні сприймалися, частіше за

все, некритично, приймалися на віру, розглядалися як те, що отримане людьми від богів. “Боги дали людям сором та правду”, - казав Протагор [1, с.322]. Пізніше до законів, що регулюють відносини між людьми, стали ставитись як до мудрих людських винаходів, які, як і будь-які творіння людських рук та розуму, далекі від досконалості, а тому потребують корегування та покращення.

Мислителів, які прагнули розкрити внутрішні пружини суспільного життя, в першу чергу цікавили питання про те, як збудувати міцну, стабільну державу та встановити такі закони, які б забезпечували виконання цієї мети. Міцна держава вважалася запорукою благополучного та щасливого життя кожного з членів людської спільноти, а тому проблема того, які юридичні закони вважати найкращими, набувала вельми великого значення.

Антична філософська традиція, що була початком європейського філософського мислення взагалі, налічує велику кількість імен визначних діячів, які намагалися вирішити суспільні проблеми, що поставали перед давньогрецькими містами-полісами, і вирішували їх у практичний спосіб. Вже деякі з значних напівлегендарних семи мудреців (Фалес, Піттак, Біант, Солон та ін.) були не тільки філософами, але й політичними діячами та законодавцями. У першу чергу тут слід відзначити Солона, який стояв біля джерел переходу давньогрецької держави періоду патріархального рабства до рабовласницької демократії. Він дав афінському місту-державі нові закони та зумів запровадити їх у життя, і це визначило головні риси нового державного устрою, обумовило перспективи розвитку на багато років вперед.

Солон був не єдиним, хто пропонував юридичні реформи для полісів Стародавньої Греції (можна ще назвати, наприклад, Лікурга та Клісфена), але його досвід був одним з найуспішніших. Цей досвід дозволив зробити той висновок, що зміни в законах повинні проводитись відповідно до знаних принципів. Таким чином, від складання нових законів, що повинні були регулювати суспільні відносини, які постійно змінюються, людська думка поступово поглиблюється до рефлексії з приводу суттєвих ознак самого юридичного закону.

В античній філософії перші зародки філософсько-правових ідей з'явилися у давньогрецьких софістів, особливо молодшого їх покоління - Каллікла, Фрасімаха, Лікофронта, Алкідама Елейського та інших. Цим позначився перехід саме до філософсько-правової проблематики, хоча сам термін “філософія права” було запропоновано набагато пізніше.

Одне з головних питань, яке поставало перед першими грецькими філософами, які розглядали суттєві риси права та держави, полягало в тому, щоб визначити критерії для істинного, правильного юридичного закону, відрізнити останній від таких положень, що несуть у собі оману або злий намір. Багато давньогрецьких мислителів бачили цей критерій в тому, щоб закони відповідали вимогам справедливості. Але думки про те, що стоїть за поняттям "справедливість", виявились винятково різними.

Каллікл, Фрасімах та деякі інші вважали, що справедливість - це сила, бо, щоб не робилось у суспільстві, не рахуватись з силою, не поважати силу неможливо. Крім того, право, яке ґрунтується на силі, відповідає, на думку цих мислителів, самому закону природи [2, с.337].

Інші філософи (Гіппій, Сократ, Платон, Арістотель та ін.) гадали, що не сила, а вічне і незмінне природне право виражає собою справедливість, право, яке "скрізь має однакову силу і не залежить від визнання чи невизнання його людьми" (Арістотель. Нікомахова етика. 1134620). В результаті діяльності класиків античної філософсько-правової науки предмет філософії права конкретизувався до питання про сутність вічного, незмінного природного права, яке виступає критерієм та мірою оцінки діючого позитивного права. Така точка зору, започаткована фундаментальними роботами з філософії права Платона ("Держава" та "Закони") і Аристотеля ("Нікомахова етика", "Евдемова етика" та "Політика"), зберігала своє значення досить довгий час, аж до середини ХІХ ст.

У Аристотеля ми знаходимо детально розроблену теорію справедливості, яка поділяється у нього на таку, що порівнює, і таку, що розподіляє. Філософ підкреслює ту думку, що зі справедливістю пов'язані такі явища, як рівність та нерівність, та вводить поняття про пропорційну справедливість. Державу та право Арістотель намагається розглядати з наукової точки зору і вперше вводить поняття про науку держави та права, яку називає політикою. Метою цієї науки є навчання мистецтву управління сім'єю, родиною та державою через глибоке усвідомлення сутності природного права як справедливості.

Римські філософи та юристи, окрім того, що вони залишили світовій культурі такий визначний пам'ятник правової думки, як Римське право, намагались поглибити філософське розуміння цього суспільного явища, використовуючи філософські надбання попереднього періоду.

Так, на думку римського філософа та політичного діяча Цицерона, право, яке спирається на справедливість та незмінні закони природи, відбиває в собі загальну користь всіх учасників правового спілкування.

В свою чергу, один з визначних юристів II-III ст.ст. Ульпіан, аналізуючи сутність самого терміну "право", писав: "Тому, хто вивчає право, треба перш за все знати, відкіля походить слово *jus* (право); воно одержало свою назву від *justitia* (правда, справедливість), бо, як чудово визначив Цельс, право є *ars* (майстерність, знання, що реалізуються на практиці), *boni* (добра) та *aequi* (рівності, справедливості)" [3, с.101].

Розглядаючи різницю природного та позитивного права, він підкреслював, що "право народів, *jus gentium* - це те, яким користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права, *jus naturale*; останнє є загальним для всіх живих істот, а перше - тільки для людей у їх відносинах між собою" [3, с. 102]. І якщо позитивне право досліджується правознавством, то природне право можливо пізнати тільки за допомогою філософії, її методами.

Таким чином, вже в античності визначились як метод, так і предмет філософії права, і цей останній окреслювався як природне право, тісно пов'язане з такими духовними утвореннями, як свобода, справедливість, суспільна користь, суспільний інтерес.

Одним з найбільш великих авторитетів середньовічної філософії права був Фома Аквінський, який залишив значну філософську спадщину в тлумаченні її проблем.

У своїх філософських працях він проводить класифікацію всіх законів універсуму на: 1) вічні закони (*lex aeterna*); 2) природні закони (*lex naturalis*); 3) людські закони (*lex humana*); 4) божественні закони (*lex divina*). Вічний закон являє собою всезагальний закон універсуму, який виражає божественний розум, абсолютне правило й принцип, котрий керує загальним зв'язком явищ у світі. Природний закон є проявом вічного закону. Згідно з ним, вся богостворена природа і природні істоти рухаються до реалізації цілей, обумовлених їх внутрішньою природою. Стосовно людини цей закон виражається в тому, що людина за самою своєю природою має здібність розрізняти добро та зло і причетна до добра, тягнеться до нього, як до своєї мети. Людський закон - це позитивний закон, який має примусові санкції проти його порушень. Право ж, на думку Фоми, є дія справедливості в божественному порядку людського суспільного життя. Він згоден з твердженням Ульпіана, що справедливість є незмінна і постійна воля давати кожному своє.

Людська воля може стати правом лише тоді, коли вона не протирічить природному праву [4, с.823-862].

Згідно з цими онтологічними засадами Фома Аквінський розрізняє також і засоби пізнання права. Вічні, природні та божественні закони можуть бути зрозумілі лише в божественному одкровенні; лише Господь може дати змогу осягнути, що таке природне право. Людські закони (наприклад, добре відоме в епоху середньовіччя римське право) можуть бути пізнані людським розумом самостійно, можуть вивчатися і використовуватися в повсякденному житті.

Завдання філософії права, в цьому зв'язку, полягає в тому, щоб перевести в логічну форму ті знання добра і зла, справедливості та несправедливості, які відкриваються в божественному одкровенні.

Подальший розвиток проблеми предмету філософії права відбувається в Новий час. Грунтовну і вельми широку розробку цієї проблеми дав Гуго Гроцій, який саме й запропонував поняття "філософія права". У своїй відомій праці "Про право війни та миру" (вийшла друком 1625 року) він услід за Аристотелем розділяє право на природне та волевстановлене. Останнє постійно змінюється в різних місцях та в різний час. Як відзначав Гроцій, воно "позбавлене якоїсь наукової системи, подібно до інших одиничних речей" [6, с.52]. Тільки завдяки вченню про природне право, підкреслює Гроцій, можливо надати юриспруденції наукового характеру. Ті, хто раніше робили спроби надати цій галузі наукової форми, не змогли до кінця цього зробити, бо не розділяли те, "що виникло шляхом устанавлювання, від того, що витікає з самої природи". Адже те, що виникло шляхом устанавлення, позбавлене якоїсь наукової системи, як і всі інші поодинокі речі, і лише те, що витікає з самої природи речей, "завжди перебуває тотожним самому собі, а тому легко може бути приведено в наукову форму".

Оскільки про науку можна говорити тільки тоді, коли мова йде про всезагальне, а не про поодинокі, ця думка Гроція мала принципове значення для розвитку філософської науки про право. Вона говорить про те, що теоретичне правознавство, якщо воно претендує на звання науки, повинно мати справу не з одиничним, випадковим і тим, що змінюється в світі правових явищ, але з істотним та необхідним, з тим, що складає об'єктивну природу і сутність права, бо впливає з самої природи речей.

Представники німецької класичної філософії зробили винятково великий внесок у розвиток філософії права та осмислення її предмету. Найбільш відомі з них збудували грандіозні філософські системи, метою

яких була спроба охопити єдиним поглядом все людське матеріальне та духовне життя. Зрозуміло, що вони не могли пройти повз такого помітного і впливового явища суспільного життя, як право.

Розуміння предмету філософії права у Канта впливає з його принципового поділу філософії на теоретичну та практичну. Підвалини практичної філософії, до якої Кант відносив вчення про моральність та про право, задають апіорні форми волі. Практична філософія, на думку Канта, має своїм предметом “свободу свавілля” [7, с. 120].

Єдиним предметом філософії права, на думку Канта, повинна бути саме свобода, яка розуміється не просто як незалежність від чужої волі, а у найширшому значенні цього слова.

Можливо, однією з найбільш фундаментальних праць, в якій проводиться філософське дослідження права, є робота Гегеля “Філософія права”. Розуміння права впливає у Гегеля з його загальнофілософської доктрини. Головним в універсумі, на думку німецького мислителя, є духовна субстанція, яка складається з суб’єктивного духу, об’єктивного духу та абсолютного духу. Слід зазначити, що такий поділ справедливий лише в логічному, але ні в якому разі не в онтологічному плані. Оскільки сутністю духу є свобода, то ступені розвитку духу є разом з тим й ступенями підіймання свободи. Об’єктивний дух - це той спосіб, яким свобода існує в світі, існує як реальність цього світу. Разом з тим, світ реально існуючої свободи є також і світом права.

Все в світі, вважав великий діалектик, схильне до зміни та розвитку. Право не є тут винятком. Якщо існуючі суспільні відносини ще далекі від того, щоб називатися вільними та правовими, то це лише говорить про те, що свобода не розкрила всіх своїх можливостей, а перебуває в стані випадкового, а не необхідного, існуючого, але не дійсного. Дійсне ж за Гегелем лише те, що розумне; і навпаки, все розумне - дійсне. Такий підхід дозволяє уникнути розриву між позитивним та природним правом і виділити єдине філософське право, яке й повинне стати предметом дослідження філософії права.

З цих онтологічних засад впливає гегелівська гносеологія взагалі, та теорія пізнання права, зокрема. Предметом філософії права, на думку Гегеля, є ідея права, повне і всебічне пізнання якої можливе лише в кінці процесу проходження всіх ступенів логіки становлення цього поняття.

Причому, не можна пропустити жодного проміжного пункту руху до кінцевої мети. Будь-який розрив послідовності, а також суб’єктивне ви-

ривання окремих ланок, не з'єднаних з цілим, призводить до вільного глумачення права і, в підсумку, дає перекручене його уявлення.

У XIX ст. проблема предмету філософії права досить уважно розглядалася в російській філософії права, яка в другій половині сторіччя набула досить високого рівня свого розвитку. У російській передреволюційній правовій науці існувало досить визначене розділення всієї системи філософсько-правового знання на енциклопедію права, загальну теорію права, соціологію права, психологію права та філософію права зі своїми, більш-менш ясно окресленими галузями наукового дослідження.

Так, енциклопедія права, на думку представників цього напрямку (Неволін К., Деларов П., Калустін М., Тарановський Ф. та ін.) повинна була служити передмовою до вивчення права, загальним систематичним оглядом правознавства, а також давати уявлення про всю систему правових явищ, як щось ціле.

Предметом загальної теорії права, як вважала більшість дослідників (Коркунов М.М., Шершеневич Г.Ф., Пахман С.В., та ін.) постало позитивне право, тобто, вся система діючих у державі законів та інших нормативних актів, а також правовідносини, з ними пов'язані.

Представники соціології права (Ковалівський М.М., Муромцев С.А., Кистяківський Б.А. та ін.) вважали, що позитивне право відстає від потреб соціального розвитку суспільства, а тому пропонували бачити право не в положеннях законів, а в реальній дійсності, ставити своїм завданням вивчення функціонування права в реальних суспільних відносинах.

Дослідники, які належали до того напрямку, що умовно можна було б назвати психологією права (Петражицький Л.І., пізніше Рейснер М.А.) виходили з того, що право не може бути виразом якогось зовнішнього, цілком об'єктивного, безособистісного процесу. Оскільки воно пов'язане з діями людей, а дії є проявом внутрішнього світу особистості, при аналізі права необхідно ураховувати такі поняття, як бажання, мотиви, цілі, цінності та ідеали людини.

Що стосується філософії права (Чічерін Б.Н., Новгородцев П.І., Трубецький Є.Н., Редкін П.Г., почасти Соловйов В.С., Гессен С.І. та ін.), то предметом цієї науки є природне право, але не те, яке шукали філософи минулого, - вічне і незмінне природне право, - а так зване "природне право зі змістом, що змінюється". Якщо теорія та соціологія права покликані тільки вивчати юридичні явища, то філософія права повинна їх вивчати і оцінювати з точки зору певних метафізичних критеріїв. Дослідники цього напрямку вважали, що метою філософії права повинно також стати вироблення основ-

них гносеологічних принципів, методів та прийомів пізнання права. Одним з найважливіших питань філософії права є питання про те, які явища реальної дійсності слід віднести саме до права, а які є неправом, тобто онтологічні за-сади права.

Всі ці, а також багато інших питань не можуть бути розв'язані ніякою з конкретних правових дисциплін, а тільки філософією права. Ця точка зору на предмет філософії права багато в чому справедлива і сьо-годні.

Класична природноправова думка (Аристотель, Фома Аквінський, Гоббс та ін.) розглядали природне право як незмінне, безумовне і вічне на відміну від умовного позитивного закону. Звідсіля головним завдан-ням філософії права було пізнання метафізичних засад права, як вічних, незмінних сутностей. З ростом практичних знань постала проблема співвідношення історичного розвитку права та його непорушної сутності. Вже пізні схоласти, побачивши цю проблему, ввели поняття про так зва-не "вторинне природне право", яке є тлумаченням людським розумом принципів первинного природного права. У цьому ж напрямку продов-жили розвивати цю думку неокантіанці, спираючись вже на нові історичні умови та новий емпіричний матеріал. Вони казали, що абсо-лютним природним правом є формальний початок справедливості як джерело руху права до свого ідеалу. Безумовна справедливість конкретних формулювань права заперечувалась; вони мали значення лише у кон-кретному історичному контексті. Звідсіля з'являється поняття про при-родне право зі змістом, що змінюється, як основний предмет філософії права.

Подальший розвиток поглядів на предмет філософії права як при-родне право було дано, зокрема, в філософії екзистенціалізму. Мислителі, що належали до цього напрямку, вважали, що всі формальні чи мате-ріальні принципи природного права є помилкою; існує лише одне при-родне право - природне право конкретної, одиничної ситуації, яка пере-живається конкретним суб'єктом, і саме в цій ситуації він може відчутти істину справедливості і права.

На відміну від прихильників теорій природного права в різних їх різновидах, представники позитивістських та неопозитивістських на-прямків філософії права продовжують відстоювати ту думку, що завдан-ням філософії права є лише вивчення діючого права та узагальнення да-них емпіричного досвіду. Одною з течій цього напрямку є так зване "порівняльне правознавство". Але цей напрямок світової філософії права

рано чи пізно змушений буває прихилитись до тієї чи іншої філософської концепції, як це зробив Г.Кельзен, поєднавши позитивізм з неокантіанством, або Х.Харт, який призвав на допомогу аналітичну філософію. Це ще раз підтверджує ту думку, що замкнутість пошуків сутності права в одній лише юридичній сфері, без залучення таких загальнофілософських понять, як "справедливість", "свобода", "цінність", "інтерес", "користь" та інших, навряд чи дасть вагомі результати. Вивчення права як особливого матеріально-духовного явища суспільного життя саме через систему цих стержневих категорій є одним з завдань сучасної філософії права.

Сучасна світова філософія права являє собою досить розвинену галузь знань, яка налічує велику кількість відтінків та напрямків. Головною відзнакою кожного з напрямків є те, що він виступає проявом певної загальнофілософської позиції, філософської течії, будь то неопозитивістська, феноменологічна, неокантіанська чи екзистенціалістична філософія права. При цьому, одним з основних питань сучасної філософії права є питання про те, що таке право саме по собі, незалежно від конкретних проявів його існування в суспільному житті того чи іншого народу, держави. Предметом філософії права є онтологічні, гносеологічні та аксіологічні підвалини права, які тлумачаться в той чи інший спосіб. Наявність великої кількості філософських концепцій права не заважає існуванню детально розвинутої системи позитивного права, яка поєднує в собі, здавалось би, протилежні характеристики: стабільність основних принципів та мобільність конкретного нормативного матеріалу. А можливо, що саме плюралізм філософських підходів до права дозволяє позитивному праву поєднувати в собі ці протилежності, які, будучи взятими в своїй єдності, визначають собою таке особливе місце права в сучасному суспільстві.

Список літератури:

1. Платон. Протагор//Платон. Соч. в 4-х т. М., 1990. Т.1.
2. Платон.Горгій//Платон. Соч. в 4-х т. М., 1990. Т.1.
3. Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. М., 1956.
4. Антология мировой философии. М., 1969. Т.1. Ч.2.
5. Боргаш Ю. Фома Аквинский. М., 1975.
6. Гроций Г. О праве войны и мира. М., 1956.
7. Кант И. Метафизика нравов//Кант И. Соч. в 6 т. М., 1965.
8. Гегель Г. Философия права. М., 1990.

Надійшла до редколегії 20.11.96